

УДК 37(09)(477)

Л.О. Коробова

Аспірант кафедри соціальної педагогіки, соціальної роботи та історії педагогіки
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

**Історіографія дослідження організаційно-педагогічних засад
діяльності дитячого будинку у системі освіти України
(20-ті – середина 30-х рр. ХХ ст.)**

У статті розглядаються особливості історіографії дослідження організаційно-педагогічних засад діяльності дитячого будинку у системі освіти України у 20-тих – середині 30-тих рр. ХХ ст. Зокрема, автором була запропонована періодизація історіографічного аналізу досліджуваної проблеми враховуючи періодизацію становлення й розвитку вітчизняної історії педагогіки, що включає наступні періоди: 1) перший період історіографії соціалізаційних функцій дитячого будинку в системі освіти України (20-ті – 30-ті рр. ХХ ст.); 2) другий період (40-90-ті рр. ХХ ст.); третій період дослідження історіографії починається з 1990 року і триває до сьогодні. Автором, зокрема, було зроблено ґрунтовний аналіз кожного з зазначених періодів з відповідними висновками.

Ключові слова: організаційно-педагогічні засади, дитячий будинок, система освіти, історіографія.

Проблема організаційно-педагогічних засад діяльності дитячого будинку у системі освіти України у 20-тих – середині 30-тих рр. ХХ ст. почала розглядатись ще в досліджувані роки і цей процес продовжується до сьогодні. Але детально дослідивши історіографію обраного нами періоду бачимо, що ґрунтового та цілісного дослідження даної теми досі не проводилось, лише окремі її аспекти висвітлювались на сторінках історико-педагогічних досліджень.

На наш погляд, історіографічний аналіз проблеми організаційно-педагогічних засад діяльності дитячого будинку у системі освіти України у 20-тих – середині 30-тих рр. ХХ ст. слід здійснювати враховуючи періодизацію становлення й розвитку вітчизняної історії педагогіки. Серед інших, заслуговує на увагу періодизація Н.М. Гупана, який визначив чотири періоди розвитку історико-педагогічної науки: перший (друга половина ХІХ століття – 1916 рік) – становлення загальних основ вітчизняної історико-педагогічної науки; другий (1917 – 20-ті роки ХХ століття) – формування нових тенденцій у вітчизняній історії педагогіки; третій (30-ті – перша половина 80-х років ХХ століття) – розвиток історико-педагогічної науки на основі марксистської методології; четвертий (друга половина 80-х – 90-ті роки ХХ століття) – розвиток вітчизняної історико-педагогічної науки на нових методологічних позиціях, створення національної науки [5, с. 22-23].

У нашому дослідженні ми будемо враховувати наведену вище періодизацію вітчизняної історії педагогіки, однак, спробуємо дати власну періодизацію, відповідно до предмету дослідження – організаційно-педагогічних засад діяльності дитячого будинку у системі освіти України у 20-тих – середині 30-тих рр. ХХ ст. Отже, всі літературні джерела, що стосуються обраної нами теми, ми поділили на кілька періодів: історіографія 20-30-тих рр. ХХ ст.; радянські дослідження 40-90-тих рр. ХХ ст.; сучасні дослідження обраної нами теми від 1990 року і до сьогодні.

Перший період історіографії соціалізаційних функцій дитячого будинку в системі освіти України (20-ті – 30-ті рр. ХХ ст.) характеризується фрагментарністю та описовістю, тобто література того часу складалась практично зі звітів про проведену роботу, матеріалів доповідей на конференціях, з'їздах та нарадах, тематика яких була присвячена здебільшого проблемі дитячої безпритульності. Також беззаперечним є той факт, що в історіографії даного періоду практично відсутні праці, де б розглядалася суто українська проблематика, а не в контексті загальносоюзних досліджень без аналізу відповідних УРСР особливостей.

Дослідженням вуличної дитячої безпритульності займалась М.І. Левітіна (Маро) [16]. В більшості випадків дані дослідження описують ситуацію з безпритульними дітьми на території СРСР. Частково здійснено вивчення досвіду роботи з соціалізації у закладах освіти України, зокрема, результати опитувань досліджуваної категорії дітей у трудових колоніях Харкова.

Про стан дитячої безпритульності безпосередньо в Україні першими у своїх дослідженнях почали говорити Л.О. Лозинський та Г. Салько, які охарактеризували життя, побут, звички безпритульних дітей у повсякденному житті; визначили проблеми соціалізації таких дітей у суспільстві 20-тих рр. ХХ ст. а також охарактеризували типи дитячих закладів для безпритульних дітей та методи роботи в них [17].

Однією з важливих постатей педагога-дослідника того часу є А.С. Макаренко – автор концепції виховання дитини в колективі та через колектив, на основі величезного досвіду роботи з безпритульними. Його праця «Педагогічна поема» (1935 р.) [18] в повній мірі розкривала вище згадану концепцію. Також, А.С. Макаренко одним з перших досліджував питання соціалізації безпритульної дитини в умовах інтернатних установ безпосередньо на території України.

Так як заклади для безпритульних дітей були частиною системи освіти, то необхідно звернути увагу на роботу дослідника Я.П. Ряппо. У праці «Народна освіта на Україні за десять років революції» (1927 р.) [22] він представив декілька напрямів діяльності системи народної освіти у досліджуваний період та здійснив аналіз політики радянського уряду щодо соціального виховання дітей та боротьби з дитячою безпритульністю: «Дитячий будинок це найдосконаліша організаційна форма соціального виховання» [22, с. 14] .

Зупинившись на питанні системи освіти в УНР варто згадати працю М. Авдієнко «Народна освіта на Україні» (Харків, 1927 р.) у якій автор досліджував систему освіти в УРСР у 20-тих рр. ХХ ст., також розкривав зміст соціального виховання та дитячої безпритульності. У дослідженні також

наведені статистичні дані про кількість дитячих будинків та інших установ соціального виховання у досліджуваний період [1].

У 1920 році Наркомос України видав «Декларацію про соціальне виховання дітей», у якій дитячий будинок визнався найкращою формою виховання дітей [8]. А з 1921р. по 1928 р. Народний комісаріат освіти щорічно видавав спеціальні «Порадники соціального виховання дітей» у яких надавались поради з організації виховання у дитячих будинках, та констатували визнання їх як найкращої форми соціального виховання дітей: «Поруч із ослабленням сім'ї стоїть і її безпосередній розклад. Кадри напівсиріт і сиріт визначають цей процес. Відповідно до цього, продовжуючи й уквітчуючи систему соціального виховання, виникає нова організація, яка все поступає вперед кількістю і якістю. Вона бере на себе цілковите влаштування життя, харчування, навчання й виховання дітей. Вона мусить охоплювати й охоплює найслабші кола дитячого населення, дітей, що випали із сім'ї (сиріт, напівсиріт, покидьків, безхатніх, старчат і т.д.), саме такою організацією і виступає дитячий будинок» [21, с.19-21].

Що стосується педагогічної періодики даного періоду, то її було досить багато, але на її сторінках організаційно-педагогічні засади діяльності дитячих будинків були представлені досвідом роботи показових установ, зокрема, велика увага приділяється порадам по організації трудового виховання дітей, наприклад у журналі «Детский дом» (№ 2, 1929 р.) говориться про те, що: «трудова підготовка вихованців дитячих будинків повинна починатись на основі політехнізму та самообслуговування. Окрім цієї підготовки повинні бути пристосовані до прийому вихованців до себе на роботу і виробничі підприємства, не порушуючи свого призначення і планів своєї роботи. Дитячий будинок повинен також обростати своїми виробничими підприємствами, які б допомагали б, однак лише тимчасово влаштовуватись вибувшим з дитячого будинку, до часу направлення їх на підприємство» [9, с.24].

Окремо від інших можна виділити журнал «Друг дітей», що виходив в друк у Харкові з 1925 по 1933 рік, хоч він і був просякнутий комуністичною

ідеологією : «Новий етап соціалістичного будівництва, проблема кадрів з усією гостротою ставить завдання перед дитячими будинками підготувати з дітей підлітків, колишніх безпритульних, через суспільно-виробничу працю, кадри для соціальної промисловості» [12, с.6]. Проте, на його сторінках інколи робились категоричні висновки про реальний стан дитячих будинків України у 20-30-ті рр. ХХ ст.: «На Україні дитячі будинки були переповнені дітьми, привезеними з голодуючих губерній Поволжя, із голодних міст України, а надалі вони почали поповнювати безпритульними. Ці дитячі будинки в своїй масі існували абияк, діти виростали в них паразитами, абсолютно непристосованими до трудового життя» [11, с.16]. В будь-якому випадку, в усій досліджуваній нами педагогічній періодиці того часу, акцент виховної роботи в установах соціального виховання робився на тому, щоб забезпечити виховання з дитини дійсного громадянина комуністичної держави, що пояснювалося, насамперед «провідною ідеологією» тогочасного суспільства.

Зазначене вище, дозволяє зробити висновки, що у 20-30-тих рр. ХХ ст. були закладені основи наукових досліджень щодо дитячого будинку в системі освіти України в досліджуваний період. І хоч праці здебільшого носили спочатку інформаційну, а потім і пропагандистку спрямованість, все ж таки вони є цінним історико-педагогічним здобутком.

Другий період історіографії досліджуваної проблеми (40-90-ті рр. ХХ ст.). Починається у роки Другої світової війни, яка дала країні нову хвилю дитячої безпритульності і тим самим спровокувала вчених на дослідження методів та способів боротьби з цим соціальним явищем, змусила їх повернутись до дослідження досвіду минулих років у боротьбі з масовою дитячою безпритульністю та роботи установ соціального виховання для безпритульних дітей. Проте чисельність цих праць була малою, а зміст заполітизований і позбавлений будь-якої критики органів державної влади щодо причин дитячої безпритульності у 20-30-ті рр. ХХ ст. та висвітлення реальних страшних умов перебування безпритульних дітей у закладах соціального виховання.

На початку 50-тих рр. ХХ ст. посилюється інтерес дослідників до проблем системи освіти, зокрема і соціального виховання. Зокрема, вагому роль у дослідженні дитячої безпритульності відіграють праці відомого педагога Н.К. Крупської, яка в своїх дослідженнях характеризувала стан дитячої безпритульності, причини появи даного соціального явища та шляхи подолання. Також (що на наш погляд є дуже важливим з загально-людської точки зору) Н.К. Крупська довела абсурдність визнання безпритульних дітей як морально-дефективних, які « є затравлені, озлобленні, замучені, хворі діти, але немає морально-дефективних» [14 с.152].

Також, важливим, на нашу думку, є той факт, що у другій половині 50-тих рр. ХХ ст. з'являються перші дисертаційні роботи, присвячені темі дитячої безпритульності та виховання дітей в закладах соціального виховання. Зокрема, дисертаційна робота С. С. Коваленко [13] присвячена розвитку дитячих будинків на Україні, типам означених закладів та системі виховної роботи в них. Дослідження надзвичайно ґрунтовне, але цілковито просякнуте «комуністичним духом» того часу.

Також не можна не згадати роботи А.О. Гусака [6], С. М. Чеха, Ф. Э. Держинського та Н.К. Крупської в яких дещо перебільшуються заслуги комуністичної партії, зокрема у подоланні дитячої безпритульності та участі громадськості у боротьбі з цим соціальним явищем. Окремо слід зупинитись на дисертаційній роботі С.М. Чеха [26] в якому автор досліджував розповсюдження дитячих будинків на території України, а також соціальний склад дітей у них.

Що стосується дослідження питання системи освіти та аналізу організаційно-педагогічних засад діяльності дитячих будинків зокрема, то перші ґрунтовні праці з даної теми з'являються на рубежі 1950-1960-тих рр. ХХ ст. Так, у монографії Г.М. Шевчука (1963 р.) висвітлюється шлях та особливості розвитку системи освіти в Україні [27]. Дослідженню соціального захисту дітей та ролі громадських та державних організацій у цій роботі присвячена монографія Г.Л. Ясинського [29]. На початку 70-тих рр. ХХ ст.

дослідник М.М. Черняк [25] представив дисертаційне дослідження у якому охарактеризував створення мережі дитячих будинків у 1917-1923 рр. ХХ ст., та зробив оцінку діяльності державних органів влади у забезпеченні охорони дитинства в досліджуваній період.

Як показав аналіз джерел, дослідження питання системи освіти та соціального виховання як невід'ємної її частини, то дослідження 70-80-тих рр. ХХ ст. не змінили суттєво поглядів на ці питання порівняно з дослідженнями минулих років. Відтак, у монографії В.М. Даниленка, який досліджував стосунки УРСР та РРФСР у питаннях освіти, бачимо, що автор не наводить відмінності у цих двох системах освіти, а питання соціального виховання й зовсім не розглядається [7].

Аналізуючи історіографію даного періоду, можемо зробити висновки, що вона досить об'ємна і багатогранна. Насамперед, характеризується появою перших дисертаційних досліджень, що стосувались проблеми організаційно-педагогічних засад діяльності дитячого будинку у системі освіти України у 20-тих – середині 30-тих рр. ХХ ст. Також окремим аспектам даної теми присвячені монографії, публікації, історико-педагогічні дослідження тощо. Незважаючи на те, що вище згадані роботи і несуть в собі численний фактичний та систематизований матеріал, однак вони майже не містять критики щодо досліджуваної проблеми, адже тогочасні дослідники досі перебували під компартійним тиском і їхні праці відповідно були переповнені ідеологічними догмами досліджуваного періоду.

Третій період дослідження історіографії починається з 1990 року. Саме на початку 90-тих років після проголошення незалежності України у 1991 році дослідники повернулися до дослідження проблеми організаційно-педагогічних засад діяльності дитячого будинку. Саме у цей час, соціальну педагогіку було виділено у самостійну галузь знань, яка стала предметом вивчення у вузах. І більшість дослідників, що займалися питанням дослідження соціальної педагогіки неодмінно звертались до історії, торкаючись обраного для нашого дослідження періоду 20-тих – середині 30-тих рр. ХХ ст.

На початку 90-тих рр. ХХ ст. з'являються перші наукові роботи, що характеризують становище безпритульних дітей з нової критичної точки зору. Відтак, дослідники С. Кульчицький та Є. Шаталін оперуючи історичними фактами, показали стан дітей у роки голоду 1932-1933 рр. та висвітлили роль держави у появі соціального явища дитячої безпритульності [15].

Вагомий внесок у дослідження окремих пунктів обраної нами теми зробила у своїй дисертаційній роботі І.І. Діптан. Автор розкрила питання діяльності центральних органів допомоги дітям у справі подолання дитячої безпритульності в Україні у 20-30-тих рр. ХХ ст. та запропонувала власну періодизацію процесу боротьби з дитячою безпритульністю у досліджуваній період [10].

Історію соціального виховання, становлення та розвитку освітньої системи на Україні розкрито у працях О.В. Сухомлинської, серед них навчальний посібник «Нариси історії українського шкільництва» (1966 р.), в якому розкрито питання безпритульності дітей і місця дитячого будинку в системі освіти України в досліджуваній період. Щодо процесу соціалізації у дитячому будинку як найпершій установі соціального виховання того часу, то тут автор наголошує на тому, що виховання мало суто комуністичне спрямування і найпершим виховним завданням було утвердити в свідомості вихованців комуністичні ідеали, погляди, переконання [19].

Аналізуючи дисертаційне дослідження Л.В. Тютюнник, бачимо, що автор розглядає досвід діяльності інтернатних закладів для безпритульних дітей, зокрема дитячого будинку імені Т. Шевченка. Але, на наш погляд, автор занадто ідеалізує побут та загальну ситуацію, що склалась в дитячих будинках того часу. Це пояснюється тим, що автор досліджував лише показові заклади, оминаючи безліч звичайних дитячих будинків, ситуація в яких за даними архівних матеріалів була далека від задовільної [23].

Особливої уваги заслуговує дисертаційна робота В.Є. Виногрової-Бондаренко (2001 р.). Автор детально розкриває причини безпритульності на Україні у 20-30-тих рр. ХХ ст., досліджує особистість безпритульної дитини,

навіть ділить її на окремі категорії. Також, що є особливо цінним для дослідження обраної нами теми, автор торкається теми дитячих будинків, зокрема описує причини втечі дітей з них на вулицю [3]. Практики соціального виховання також торкалась у своєму дисертаційному дослідженні Л.А. Штефан аналізуючи соціально-виховну роботу з безпритульними дітьми [27].

Статистичні відомості про вік та соціальний статус дітей у досліджуваній період наводила у своєму дослідженні Л.Г. Цибулько. На основі детального вивчення розвитку і практики діяльності соціального виховання на Україні у 20-30-тих рр. ХХ ст. автор часто наголошує на тому, що в досліджуваній період дитячий будинок був основною формою соціального виховання безпритульних дітей, а також дітей які мали батьків. Автор дослідив роль сім'ї у процесі соціального виховання, і намагання влади замінити сім'ю дитячим будинком, та все ж безперечну незамінність сім'ї у вихованні дитини було відстояно. А щодо виховання безпритульних дітей, то тут увага звернулася на патронатне виховання [24].

Сучасний дослідник В.П. Покась у монографії «Становлення та розвиток інтернатних закладів освіти в Україні (1917-2000 рр.) досить повно охарактеризував роботу дитячих будинків, етапи їх розвитку в системі загальної середньої освіти, навів важливі статистичні данні про кількість дитячих будинків та дітей у них [20].

Таким чином, здійснивши історіографічний аналіз проблеми, можемо зробити такі висновки. Організаційно-педагогічні засад діяльності дитячого будинку у системі освіти України у 20-тих – середині 30-тих рр. ХХ ст. стали предметом історико-педагогічних досліджень безпосередньо в досліджувані роки, але тогочасні дослідження мали здебільшого роз'яснюючий характер роботи органів влади по подоланню дитячої безпритульності та були переповнені прапагандиським змістом. У періодичних виданнях 20-30-тих років описувались приклади соціального виховання лише у показових дитячих будинках, та інших закладах соціального виховання, а що стосується часто

незадовільної ситуації у звичайних рядових дитячих будинках (які і склали основну масу виховних установ), то ці факти замовчувались.

Що стосується досліджень періоду (40-90-ті рр. ХХ ст.), то можна констатувати, що він характеризується появою перших дисертаційних робіт, що торкалися обраної нами теми дослідження. Хоч історіографія даного періоду і представлена великою кількістю дисертацій, монографій, публікацій, які несуть в собі величезний багаж фактичного матеріалу, та все ж більша частина з них не містить конструктивної критики і переповнена ідеологічним комуністичним змістом.

Історіографія третього етапу (починаючи з 1990 року) представлено великим багажем дисертаційних досліджень щодо проблем організаційно-педагогічних засад діяльності дитячого будинку у системі освіти України у досліджуваний нами період. Така цікавість до даної теми зумовлена виділенням соціального педагогіки у самостійну галузь знань, та запровадженню в Україні професій соціального педагога (відповідно дане питання стало предметом вивчення у вузах).

Але аналізуючи історіографію з теми «Організаційно-педагогічні засади діяльності дитячого будинку у системі освіти України (20-ті – середина 30-тих рр. ХХ ст.)» можемо зробити висновок, що в історико-педагогічній літературі поки що дана тема не розкрита повно і цілісно, а представлена як частина окремих наукових досліджень.

Список використаних джерел:

1. Авдієнко М.О. Народна освіта на Україні / М.О. Авдієнко. - Х.: ЦСУ, 1927. – 101 с.
2. Бондар А.Д. Розвиток суспільного виховання в Українській РСР. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1968. – 227 с.
3. Виноградова-Бондаренко В.Є. Виховання безпритульних дітей в Україні в 20-х роках ХХ століття: Автореф дис. ... канд. пед. наук. – К., 2001. – 20 с.

4. Гринько Г. Очерки советской просветительной политики. – Харьков, 1923. – 160 с.
5. Гупан Н.М. Українська історіографія історії педагогіки – К.: АПН, 2002. – 224 с.
6. Гусак А.А. Косомол – помощник коммунистической партии в борьбе с детской беспризорностью на Украине (1921 – 1928 гг.): Дис. ... канд.пед.наук: 07.00.02. – Д., 1976. – 199 с.
7. Даниленко В.М. Сотрудничество УССР и РСФСР в области образования и науки в период построения социализма. – К.: Наукова думка, 1981. – 190 с.
8. Декларація Наркомосвіти УРСР про соціальне виховання дітей // Пролетарська освіта – 1921. – №1. – 34 с.
9. Детский дом. Наркомпрос РСФСР. №2. 1929 г. – 18 с.
10. Диптан И.И. Деятельность чрезвычайных государственных органов борьбы с детской беспризорностью в Украинской ССР (1919 – 1932): Дис. ...канд. истор. наук: 07.00.02. – К., 1991. – 218 с.
11. Друг дітей. (Місячник) №3. Харків, 1931 р. – 16 с.
12. Друг дітей. (Місячник) №6-7. Харків, 1926 р. – 15 с.
13. Коваленко С.С. История возникновения и развития детских домов Украинской ССР в период с 1917 по 1929 гг.: Дис. ...канд. пед. наук. – К., 1954. – 252 с.
14. Крупская Н.К. К вопросу о морально-дефективных детях // Педагогические сочинения. В 8-ми т. – Т.2. – М., 1958. – 152 с.
15. Кульчицький С.В., Шаталіна С.П. Становище дітей на Україні у 1931-1933 роках (Документальна розповідь) / Минуле України: відновлені сторінки / ред. кол. І.М.Хворостянський та ін. – К.: Наукова думка, 1991. – 220 с.
16. Левитина М.И. Работа с беспризорными. Практика новой работы в СССР.–Х.: Труд, 1924. – 34 с.
17. Лозинський Л.О. Коллективы беспризорных и их вожаки.–Х.: Труд, 1926; Його ж. О детях вожаках /Коллективы беспризорных и их вожаки/.–Х.: Труд, 1926.–127 с.;
18. Макаренко А.С. Педагогическая поэма.– М.,1982.– 639 с.

19. Нариси історії українського шкільництва. 1905-1933: Навч. посібник / О.В. Сухомлинська та ін. – К.: Заповіт, 1996. – 170 с.
20. Покась В.П. Становлення та розвиток інтернатних закладів освіти в Україні (1917-2000 рр.) – Київ: Видавництво НПУ імені М.П. Драгоманова, 2005. – 208 с.
21. Порадник по соціальному вихованні дітей / Упорядкував ценсоцвих нарком освіти УСРР. – Всеукр. держ. вид-во. – 1921. – вип.1. – 134 с.
22. Ряппо Я. П. Народня освіта на Україні за десять років революції. – Харків: Державне вид-во України, 1927. – 125 с.
23. Тютюнник Л.В. Проблема деятельности опытных учреждений Наркомпроса Украины (1922 – 1937 гг.): Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – К., 1990. – 23 с.
24. Цибулько Л.Г. Соціальне виховання у вітчизняній педагогічній теорії та практиці 20-30 рр. ХХ ст.: Дис. ... канд. пед. наук. – Слов'янськ, 2005 р. – 270 с.
25. Черняк М.М. Коммунистическая партия – организатор охраны здоровья и коммунистического воспитания подрастающего поколения (1917-1923 гг.) – Дис. ... канд. истор. наук. – М., 1970. – 190 с.
26. Чех С.М. Мероприятия коммунистической партии и советского правительства по борьбе с детской беспризорностью в период 1917– 1925 гг.: Дис. ... канд. пед. наук: 10.02.02. – К., 1953. – 269 с.
27. Шевчук Г.М. Культурне будівництво на Україні в 1921-1925 рр.- К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 180 с.
28. Штефан Л.А. Становлення та розвиток соціальної педагогіки як науки в Україні (20-90-ті рр. ХХ ст.): Автореф дис. ... докт. пед. наук. – Харків, 2003 р. – 22 с.
29. Ясницький Г.І. Розвиток народної освіти на Україні (1921-1932 рр.). – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1965. – 257 с.

Аннотация: В статье рассматриваются особенности историографии исследования организационно-педагогических основ деятельности детского дома в системе образования Украины в 20-х - середине 30-х гг. ХХ в.

Ключевые слова: организационно-педагогические основы, детский дом, система образования, историография.

Abstract: This article discusses the features of the historiography of the study of organizational and pedagogical foundations of the children's home in the education system of Ukraine in the 20's - mid 30's. The twentieth century.

Keywords: organizational and pedagogical foundations, an orphanage, the education system, historiography.